

Vlag van de Socialistische Vrijdenkersbond van Gent

BRONNEN

Bronnen voor de studie van de vrijzinnigheid in het AMSAB/CLM

Paule Verbruggen, *departement Archief AMSAB*

Achief van de vrijzinnigheid in België ⁽¹⁾

Het is zo een beetje een traditie geworden om in elk themanummer de archieven die relevant zijn voor de studie van het behandelde thema, te belichten. Naast materiaal uit het AMSAB proberen we ook archief van andere instellingen aan bod te laten komen. Na een paar telefoontjes en enig zoekwerk bleek dit echter voor de vrijzinnigheid een onbegonnen werk. Het archiefmateriaal is immers enorm versnipperd, niet in het minst omdat de wereld van de georganiseerde vrijzinnigheid zelf sterk gefragmenteerd is, zeker voor wat de periode na de Tweede Wereldoorlog betreft.

We geven hieronder dus enkel wat flarden informatie over instellingen waar archief van vrijzinnige organisaties bewaard wordt. Een intensieve prospectie naar bronnen over de vrijzinnigheid en vooral, het in kaart brengen van de vindplaatsen (zoals in het repertorium van de bronnen voor de vrouwengeschiedenis) zou zeer nuttig zijn en zou wellicht tot onvermoede 'schatten' leiden.

In het Maison de la Laïcité te Charleroi bevindt zich heel wat materiaal van de vrijzinnige verenigingen van Charleroi, van het einde van de negentiende eeuw tot vandaag. Het betreft verslaggevende stukken, briefwisseling en ook

foto's en affiches van de Fédération Rationaliste de Charleroi, van de verenigingen die hierbij aangesloten zijn en van andere verenigingen uit de streek van Charleroi. Daarnaast is er een beetje materiaal (vooral iconografisch) van de Fédération Rationaliste nationale en zijn er interessante dossiers en verslagen van internationale vrijdenkerscongressen. Dit alles werd verwerkt tot een inventaris door Jules Louis, een leraar die op vrijwillige basis de hele streek van Charleroi gescreend heeft op alles wat met vrijzinnigheid te maken heeft ⁽²⁾. Naast vele publicaties heeft hij ook een *Dictionnaire des sociétés de libre pensée et des libres penseurs du pays de Charleroi* samengesteld.

Voor archieven van liberale vrijzinnige verenigingen is er natuurlijk het Liberaal Archief te Gent. Daar wordt het volledige archief (verslagboeken, ledenlijsten, briefwisseling, tijdschriften) van het Willemsfonds bewaard, vanaf de stichting tot vandaag. Het Willemsfonds werd in 1851 opgericht als vereniging ter verdediging van het Nederlands, maar evolueerde in liberaal-vrijzinnige richting, zeker na de oprichting van het Davidsfonds, zijn katholieke tegenhanger. Interessant is ook het archief van het Van Crombrugge's Genootschap, een Gentse vrijzinnige socio-culturele vereniging die oorspronkelijk werd opgericht ter bevordering en verdediging van het officieel onderwijs. Ook hier is het archief volledig, met verslagen van de bestuursorganen, van de werking van al zijn afdelingen, en met briefwisseling. In het archief van de Gentse universiteit zit vrij veel materiaal van de Bond van Oud-leden van 't Zal Wel Gaan, en een deel van het archief van 't Zal Wel Gaan zelf, vooral na oorlogs. Deze Gentse vereniging werd opgericht als Vlaamsgezinde en vrijzinnige studentenvereniging en groeide uit tot een Vlaamse, progressieve en vrijzinnige studentenorganisatie. En tenslotte mag ook het Archief en Museum voor het

Joseph De Backer, een 'vrije' communicant (collectie H. De Backer-D'Hollander)

Vlaams Cultuurleven (AMVC) niet vergeten worden, waar zich relevante stukken bevinden van vrijzinnige organisaties en figuren.

Voor de naoorlogse periode geeft Jan Franssen in zijn thesis een mooi overzicht van het archief van het Humanistisch Verbond (zie de bijdrage hierover in dit nummer) dat verspreid zit over het Karel Cuypershuis in Antwerpen, het VUB-archief, en bij privépersonen. Voor het archief van de plaatselijke afdelingen is er het Laïciserend Centrum te Gent, het Vrijzinnig Centrum te Oostende en opnieuw, enkele privépersonen (onder wie M. Oukhow, maar daarover verder meer)⁽³⁾.

In het teken van de fakkel : 'vrijzinnige' archieven in het AMSAB en het CLM

Vooreerst wil ik duidelijk stellen dat hier enkel de archieven worden behandeld van expliciet vrijzinnige organisaties of personen die actief waren in de vrijzinnige of humanistische beweging. Door de nauwe binding tussen de socialistische beweging en de (linkse) vrijzinnige beweging hebben immers ook vele andere archieven van dicht of van ver te maken met de vrijzinnige wereld.

Eigenlijk kunnen we beginnen bij het allereerste begin. Sinds korte tijd is het AMSAB in het bezit van een stuk archief van l'Affranchissement, de eerste Belgische vrijdenkersvereniging. Het is de weduwe van Désiré Brismée die rond 1938-1939 Het Nationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis op het spoor bracht van dit archief (4). Bijna zestig jaar later werd het door Michel Vermote en Wouter Steenhaut terug 'ontdekt' te Moskou. Vandaag kan een gemicrofilmde kopie in het AMSAB worden geraadpleegd. Hoewel het niet volledig is, is het toch een mooie aanwinst. Het archief bevat verslaggevende stukken voor de periodes

1873-1876, 1898-1903, 1911-1914 en 1918-1919, die zeker een aantal hiaten zullen vullen in de geschiedenis van de vereniging.

De grote lijnen van die geschiedenis zijn natuurlijk al beschreven door prof. Els Witte, dé specialiste in de vrijzinnigheid. L'Affranchissement werd opgericht in 1854 door een vrij heterogene groep waartoe zowel radicale intellectuelen, studenten, Franse bannelingen, als ambachtslui en kleine middenstanders behoorden. Gezien het conservatieve politieke klimaat van toen was het gevaarlijk om zich sterk politiek te profileren. Daarom werd de actie van deze democratische en anti-kerkelijke organisatie toegespitst op de organisatie van burgerlijke begrafenissen. Binnen de 'arbeidersgroep' waren er duidelijk verschillende politieke opvattingen. Enerzijds was er de meer gematigde strekking rond de typograaf Désiré Brismée die de nadruk legde op de uitbouw van sterke organisaties, anderzijds was er de strekking rond kleermaker Nicolas Coulon en schoenmaker Jan Pellerin, die voorrang gaven aan de revolutionaire strijd. In 1857 splitste de groep Brismée zich af en richtte een nieuwe vereniging op, Les Solidaires, die vlug l'Affranchissement in aanhang en dynamiek overtrof. Met de oprichting in 1860 van haar politieke onderafdeling Le Peuple, leverde ze een wezenlijke bijdrage tot de actie van de Eerste Internationale in ons land. In 1863 kende l'Affranchissement een tweede afscheuring. Alle burgers in de vereniging stapten over naar La Libre Pensée. Deze vereniging vond vlug erkenning in progressief-liberale kringen en werd hét centrum van het burgerlijke rationalisme in België. Die afscheuringen hypothekeerden natuurlijk de werking en het ledental van l'Affranchissement die met haar anarchistisch gerichte kerngroep de meest revolutionaire vrijdenkersbond van Brussel werd. Het uiteenvallen van de Eerste Internationale gaf een nieuwe impuls aan de vereni-

ging die een toevluchtsoord werd voor de meer revolutionair gezinde arbeiders. Dit weerspiegelde zich ook in de werking van l'Affranchissement die meer een discussieclub werd dan een vereniging voor burgerlijke begrafeniszen. Na 1875 was de beweging duidelijk over haar hoogtepunt heen. Er was vooreerst de zoveelste afscheuring, nu van de groep rond de graficus Van Peteghem die de vereniging Les Cosmopolitains oprichtte. Een andere zware klap was de dood van Pellerin in 1877.

Voor al van de periode die hierop volgt, blijkt het archief in het AMSAB nieuwe en aanvullende informatie aan te brengen. Michel Vermote breide al een stukje vervolg aan het gekende verhaal in de inleiding van de stortingslijst van het archief van l'Affranchissement, die zo goed als af is. Interessant is zijn vaststelling dat na 1900 de politieke dimensie fel verzwakte en dat dan toch de ooit zo verguisde mutualistische richting werd ingeslagen. Blijkbaar werd ook meegewerkt aan vrijzinnige vervangingsrituelen, zoals het Feest van de Jeugd, initiatieven die l'Affranchissement vroeger slechts vanop afstand volgde.

Een ander archief, dat veel beter bekend is, is dat van de Socialistische Vrijdenkersbond van Gent. Naar het voorbeeld van Brussel en Antwerpen bestond in Gent reeds vóór 1880 een proletarische vrijdenkersbond die zich De Solidaire noemde. In 1882 stelde die zich voor als een 'fonds voor burgerlijke begrafeniszen' en een jaar later nam hij de naam aan van Socialistische Vrijdenkersbond. De hoofdactiviteit van die bond bestond uit het organiseren van burgerlijke begrafeniszen. Daarnaast registreerde men ook de 'vrije geboorten' en 'vrije huwelijken' en organiseerde men 'vrije communiefeesten'. Onder impuls van Aimé Bogaerts werd de bond ook één van de drijvende krachten achter de propaganda voor het officiële onderwijs. De Socialistische Vrijden-

kersbond was aangesloten bij de BWP, maar stond ook open voor niet-leden. De relatie met de partij zou sterk bekoelen toen deze, in haar charme-offensief naar de gelovige arbeiders toe, de vrijdenkers in 1913 dwong zich van de partij los te maken.

Het archief van de Socialistische Vrijdenkersbond werd in 1964 teruggevonden in het Feestpaleis Vooruit en maakt deel uit van de basiscollectie van het AMSAB, die onder meer bestaat uit de verslagboeken van de Gente BWP, de archieven van het koor de Marxkring, en van het toneelgezelschap Multatuli's Kring. In 1982 werd die collectie opgesplitst volgens de diverse archiefvormers en kwam het archief van de Vrijdenkersbond als afzonderlijk geheel tot stand.

Eigenlijk is het lot ons hier gunstig gezind geweest: toen het NISG rond 1938-1939 bij zijn prospectiecampagne naar de roots van de BWP navraag deed naar archief van socialistische vrijdenkersverenigingen, antwoordde de toenmalige voorzitter van de Gentse Socialistische Vrijdenkersbond dat dit jammer genoeg verdwenen was⁽⁵⁾. Had hij het archief toen wel kunnen lokaliseren, dan zat het nu in Moskou!

Het grootste deel van dit archief is van vóór de Tweede Wereldoorlog. Het bevat verslagboeken van 1887 tot 1928, ledenboeken, een soort burgerlijke stand waarin de vrije geboorten, huwelijken en overlijdens werden opgetekend, briefwisseling en financiële stukken. Voorts zijn er een aantal merkwaardige relictten zoals het schrijn in de vorm van een doodskistje waarin de vrijdenkerstestamenten werden bewaard. Voor de naoorlogse periode is er het bescheiden archief (1 doos) van de Vrijdenkersbond De Rede Ronse. Het belangrijkste stuk is een verslagboek-kasboek van de bond van 1940 tot 1957. Voorts bevat het een aantal vrijzinnige kalenders, statuten en ledenlijsten.

Vanaf het begin van de jaren '90 kregen we via zijn voormalig voorzitter Roland Laridon ook archief van het Vermeylenfonds in depot. Het Vermeylenfonds werd opgericht in 1945 door een aantal Vlaamse socialistten, onder wie Oscar Deswaef, Achilles Mussche, Ger Schmoock... De bedoeling was de taak van August Vermeylen als Vlaams voorman, socialist en vrijdenker voort te zetten. Aanvankelijk beoogde men er een overkoepelend orgaan van te maken, waar Vlaamsgezinden van verschillende ideologische strekking elkaar zouden ontmoeten. In 1961 werd echter door het hoofdbestuur besloten dat het Vermeylenfonds een socialistisch cultureel orgaan zou zijn. Maar dan wel socialistisch in ruime zin, buiten elk partijverband.

Het archief van het Vermeylenfonds is nog niet verwerkt. Uit de aanwinstenbeschrijving kunnen we wel opmaken dat het interessante stukken bevat, zoals verslagboeken, briefwisseling, dossiers in verband met de activiteiten van het Vermeylenfonds, en de quasi volledige reeks van het tijdschrift van het Vermeylenfonds, namelijk het *Mededelingenblad* (1962-1984) en *De Gemeenschap* (1985-1990). Bij dit archief werd ook een rijke fotocollectie gedeponeerd.

Een ander onverwerkt archief is dat van Walter Debrock, prominent vrijzinnige in Vlaanderen. Hoewel het vooral thematisch bijeengebrachte documentatiemappen betreft, bevat het toch relevant materiaal rond vrijzinnigheid.

Het AMSAB beschikt ook over heel wat tijdschriften van de voor- en naoorlogse vrijzinnige beweging, maar het betreft hier meestal onvolledige reeksen of zelfs slechts een enkel specimen.

In het CLM is het archief van Michel Oukhow ongetwijfeld het belangrijkste. Oukhow was immers hét boegbeeld van de Antwerpse vrijzinnigheid en hoofdinspecteur moraal in het

Rijksonderwijs. In zijn rijk gedocumenteerde archief vinden we materiaal met betrekking tot het Humanistisch Verbond, zowel nationaal als van de Antwerpse afdeling (integrale verslagen van zowel openbare als gesloten vergaderingen, ledenlijsten, ...). Daarnaast zijn er stukken van de Oudervereniging voor de Moraal, van de Humanistische Jongeren (HUMJOS), van het Humanistisch Vrijzinnig Vormingswerk, ... In het CLM bevindt zich tevens een indrukwekkende reeks tijdschriften van de vrijzinnige beweging.

- (1) Met dank aan de heer Jules Louis, mevrouw De Sadeleer-Coppens van het Liberaal Archief, en de heer Marc Somers van het AMVC.
- (2) Jules Louis, rue des Essarts 110, 6200 Châtelineau, tél: 071/38.51.51
- (3) J. FRANSEN, *Het Humanistisch Verbond: ontstaan, uitbreiding en crisis (1951-1961)*, licentiaatsverhandeling, VUB, 1997, pp. 5-11.
- (4) M. VERMOTE, *Een zoektocht naar archieven. Van NISC naar AMSAB*, Gent: AMSAB, Gent, 1997, pp. 25-26.
- (5) M. VERMOTE, *Een zoektocht [...]*, p. 26.

Bibliografie

- J. FRANSEN, *Het Humanistisch Verbond: ontstaan, uitbreiding en crisis (1951-1961)*, licentiaatsverhandeling, VUB, 1997, 125 p.
- J. LUST, E. MARECHAL, W. STEENHAUT, M. VERMOTE, *Een zoektocht naar archieven. Van NISC naar AMSAB*, Gent: AMSAB, 1997, 177 p.
- E. WITTE, *Woordenboek van Belgische en Nederlandse Vrijdenkers*, Brussel: VUB, 1983, II, 217p.
- E. WITTE, J. TYSENS, *De vrijzinnige traditie in België*, Brussel: VUBPRESS, 1996, 167 p.
- G. VANSCHOENBEEK, *Novéciento in Gent*, Gent-Antwerpen-Baam: AMSAB - Hadewijch, 1995, 269 p.